

UOT:94.A

**XX ƏSRİN II YARISINDA BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ
İQTİSADI VƏ SİYASI ƏMƏKDAŞLIQ**

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
Huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: Məqalədə göstərilir ki, fransızlara və hollandlara qarşı mübarizə aparan Hind-Çin və İndoneziya müstəqillik əldə etdilər. ABŞ və SSRİ rəhbərliyinin dəyişməsi ilə əlaqədar 1953-cü ildə beynəlxalq münasibətlərdə dönüş baş verdi. 1950-1953-cü illərdə Koreyada şimalla cənub arasında baş vermiş müharibəyə son qoyuldu.

Açar sözlər: iqtisadi, siyasi, müstəqillik, beynəlxalq, münasibət

Ключевые слово: экономический, политический, независимость, международный, отношение

Key words: economic, political, independence, international, relations

1954-cü ildə Hind-Çin üzrə Cenevrə sazişi imzalandı. Sazişə əsasən Fransa Kampuçiya və Laosun müstəqilliyini tanıdı, Vyetnam müvəqqəti olaraq iki yerə şimalda Vyetnam Demokratik Respublikası və cənubda Vyetnam Respublikasına bölündü. 1959-cu ildə Sovet hökumətinin başçısı N. Xruşşov ABŞ-a ilk rəsmi səfər etdi. Bütün bunlar beynəlxalq şəraitin mülayimləşməsindən xəbər verirdi. Lakin, bu mülayimləşmə uzun çəkmədi. Berlin (1961) və Karib (Kuba raket) (1962) böhranları beynəlxalq münasibətlərdə gərginliyi yenidən artırdı. 1962-ci ilin oktyabrında Berlin şəhərinin qərbi ilə şərq arasında hasar çəkildi ki, bu, "İkinci Çin səddi" də adlandırıldı. Türklərə qarşı vəhşiliklər törədən yunanlar, onları əsrlərlə yaşadıkları torpaqlardan qovmağa çalışdılar. 1964-cü ilin martında adaya BMT qoşunları gətirildi. Lakin bu, adada siyasi qarşıdurmaya son qoymadı. 1974-cü ilin iyulunda Kipri Yunanıstana birləşdirməyə ("enozis") çalışan hərbiçilər qanuni hökuməti devirdilər. Buna cavab olaraq Türkiyə adaya qoşun çıxararaq Kıbrıs türklərini təqib və "enozis" dən xilas etdi. Adanın şimal ərazisində Quzey Kıbrıs Türk Cumhuriyyəti yaradıldı. Bu, həmin dövrdə mühüm hadisə idi. 70-ci illərin birinci yarısında gedən yumşalma prosesi 1975-ci ildə Helsinkidə (Finlandiya) Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Müşavirəsinin ATƏM (indi ATƏT) yaradılması ilə nəticələndi. İkinci dünya müharibəsindən sonra müstəmləkə sisteminin dağılması nəticəsində "üçüncü dünya" dövlətləri meydana gəldi. Onlar bitərəf, bloklara qoşulmamaq siyasəti yeridirdilər. 1986-cı ildə bloklara qoşulmamaq hərəkatı öz sıralarında 117 dövləti birləşdirdi. Son tutaşma XX əsrin 70-ci illərinin ikinci yarısında SSRİ Avropada ortamənzilli raketlər yerləşdirdi. 1979-cu ilin dekabrında isə Əfqanıstana hərbi müdaxilə təşkil etdi. Beynəlxalq münasibətlərdə "son tutaşma" adlandırılan mərhələ başladı. XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında hərbi-iqtisadi istehsal və silahlanma sahəsində ABŞ-la yarışa tab gətirməyən SSRİ beynəlxalq münasibətlərdə yeni təfəkkür tezisi ilə çıxış etməyə başladı.

Bu məqsədlə SSRİ və ABŞ arasında bir sıra zirvə görüşləri (1985-ci ilin noyabrında Cenevrədə, 1986-cı ilin oktyabrında Reykyavikdə, 1987-ci ilin dekabrında Vaşinqtonda) keçirildi. 1987-ci ilin dekabrın 8-də orta və yaxın mənzilli raketlərin ləğv olunması barədə saziş imzalandı. Bu kimi məsələlər tarixçilərin diqqətindən kənarda qalmamışdır (1,2). 1990-cı ilin noyabrında ATƏM-in iştirakçısı olan ölkələrin nümayəndələrinin Parisdə zirvə görüşündə Yeni Avropa üçün Xartiya ("Paris xartiyası") qəbul olundu. Xartiyada Avropa ölkələrinin çoxtərəfli əməkdaşlarını genişləndirmək proqramı müəyyən olunmuşdu. Sosializm birliyinə son qoyuldu. SSRİ – ABŞ qarşıdurması bitdi. Bununla da. 1946-cı ildən etibarən davam edən

“soyuq müharibə” başa çatdı. Dövlətlərarası münasibətlərin nizama salınmasında İkinci Dünya müharibəsindən sonra yaradılmış beynəlxalq təşkilatlar mühüm rol oynadılar. Onların sırasında hələ 1945-ci ildə yaradılmış Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) müstəsna rol oynayırdı. Əgər yaranarkən BMT-nin 50 üzvü var idisə, indi onların sayı 185-ə çatmışdır. BMT-nin mərkəzi orqanı Baş Məclisdir. O, ildə bir dəfə toplanır. Onun sədri hər il yenidən seçilir. Təhlükəsizlik Şurası sülh və təhlükəsizlik məsələləri ilə məşğul olur. Onun beş daimi üzvü (ABŞ, Böyük Britaniya, Fransa, Çin, Rusiya) və Baş Məclis tərəfindən iki il müddətinə seçilən on üzvü vardır. BMT-nin gündəlik fəaliyyətini Baş katibin rəhbərlik etdiyi Katiblik həyata keçirir. Bu məsələlərə elmi kitablarda geniş yer verilir (3,4,5). BMT 1990-cı ildə İran körfəzində və-ziyyətin sabitləşdirilməsinə, Küveyti işğal edən İraqın cəzalandırılmasında mühüm rol oynamışdı. O, Namibiyada və Yuqoslaviyada münaqişələrin yoluna qoyulmasında da fəal iştirak etmişdi. Hazırda Əfqanıstanda, Kiprdə, Kosovoda və digər qaynar nöqtələrdə münasibətləri qaydağa salmağa səy göstərir.

Müstəmləkə sisteminin dağılması ikinci dünya müharibəsindən sonra baş verən ən köklü dəyişikliklərdən idi. O, XX əsr tarixinin çox mühüm, mütərəqqi hadisəsi idi. Məhz, bu dəyişiklik nəticəsində planetin yüz milyonlarla əhalisi öz inkişaf yolunu müəyyən etmək, milli özünüdərəkə nail olmaq, dünya sivilizasiyasının nailiyyətlərindən bəhrələnmək imkanı qazandı. Müstəmləkəçilikdən azad olmuş ölkələr XX əsr tarixinə inkişaf etməkdə olan dövlətlər kimi daxil olmuş-dular. Onlar inkişaf səviyyəsinə görə üç qrupa bölünürdülər:

Birinci, ən az inkişaf etmiş ölkələr. Bu qrupa Tropik Afrikanın Ekvator Qvineyası, Efiopiya, Çad, Toqo, Tanzaniya, Somali, Qərbi Saxara; Asiyanın Kampuciya, Laos; Latın Amerikasının Taiti, Qvatemala, Qviana, Honduras və b. ölkələri daxil idilər. Onların təsərrüfat quruluşunda əsas yeri aqrar bölmə tuturdu. O, təsərrüfatın 80-90 faizini təşkil edirdi. Onlar məhsulla və xammalla öz daxili tələbatlarını ödəyə bilmirdilər.

Bu ölkələr üçün xarakterik cəhətlərdən biri də bazar mexanizminin, istehsal, köməkçi infrastrukturun, nəqliyyatın, elektroenergetikanın, rabitənin, bank işinin çox zəif inkişaf etməsi və ya inkişaf etməməsi idi. Tropik Afrikasında olan 36 ölkədən 26-sı bu qəbildən idi. Həmin ölkələrdə iqtisadi inkişafa demoqrafik şərait də mənfi təsir göstərirdi. İqtisadi inkişaf səviyyəsinin əhalinin artımına uyğun gəlməməsi sözügedən ölkələrdə ərzaq məhsullarının çatışmazlığına və aclığa səbəb olurdu. Tez-tez baş verən quraqlıq nəticəsində həmin ölkələrdə aclıqdan milyonlarla adam tələf olurdu. 80-ci illərdə baş vermiş quraqlıq nəticəsində 2 milyon afrikalı ölmüşdü. Bu ölkələr dünya təsərrüfatında xammal və ucuz işçi qüvvəsi mənbəyi rolunu oynayırdılar. Onlar iqtisadi cəhətdən tamamilə inkişaf

etmiş ölkələrdən asılıdılar.

İkinci, orta inkişaf səviyyəli ölkələr. İnkişaf etməkdə olan ölkələrin ən çoxu bu qrupa daxil idilər. Onların sırasına Misir, Suriya, Tunis, Əlcəzair, Filippin, İndoneziya, Peru, Kolumbiya və b. ölkələr daxil idilər. Bu ölkələrdə iqtisadiyyatda aqrar bölmə ilə müqayisədə sənaye üstünlük təşkil edirdi. Daxili və xarici ticarət inkişaf etmişdi. Bu ölkələr böyük daxili iqtisadi potensiala malikdirlər. Onlarda aclıq və dilənçilik yox dərəcəsidir. Dünya təsərrüfatı sistemində onların yeri, inkişaf etmiş ölkələrə nisbətən çox geri qalmaları və böyük borcu olmaqla müəyyən olunurdu. Sözügedən qruplara daxil olan ölkələr siyasi cəhətdən müstəqillik qazansalar da iqtisadi cəhətdən hələ iri inkişaf etmiş dövlətlərdən asılı idilər. Buna tarixdə «yeni müstəmləkəçilik» («neokolonializm») deyilirdi.

İnkişaf etməkdə olan dövlətlərin bir qrupunu da neftçıxaran ölkələr: Küveyt, Bəhreyn, Səudiyyə Ərəbistanı, Birləşmiş Ərəb Əmirliyi və b. təşkil edirdi. Zəngin neft ehtiyatı və onun geniş miqyasda çıxarılması qısa zaman kəsiyində onları geridə qalan ölkələrdən varlı dövlətlər səviyyəsinə qaldırmışdı. Lakin, həmin ölkələrdə iqtisadiyyat birtərəfli inkişaf etmişdi. Neftçıxarma sənayesinə nisbətən digər sahələr zəif inkişaf etmiş və ya inkişaf

etməmişdi. Dünya təsərrüfat sistemində həmin ölkələr iri neft ixracatı ilə fərqlənirlər. Məhz buna görə onlar həm də iri beynəlxalq bank mərkəzlərinə çevrilmişlər.

Üçüncü, yeni sənaye ölkələridir. Bu qrupa Cənubi Koreya., Sinqapur, Honkonq, Tayvan, Meksika, Argentina, Braziliya, Çili, Hindistan və b. ölkələr daxildir. Bu ölkələr üçün səciyyəvi cəhət sənayenin intensiv inkişafıdır. Həmin ölkələrdə təhsilin, elmin inkişafına da böyük diqqət verilir. Onların istehsal etdikləri sənaye məhsulları əsasən dünya standartları səviyyəsi tələblərinə cavab verir. Onlar bu səviyyəni qərb sivilizasiyasının danılmaz nailiyyətlərindən, milli ənənələri və adətləri nəzərə alaraq istifadə etməklə qazanmışlar.

Sovet müstəmləkəçiliyindən azad olmuş ölkələrə gəldikdə, onlar dağılmaqda olan sosializm iqtisadiyyatından kapitalizmə, bazar iqtisadiyyatına keçid mərhələsində yaşayırlar. Vaxtilə aqrar-sənaye inkişaf səviyyəsinə malik olan bu ölkələr çətinliklər şəraitində müstəqil iqtisadiyyat yaratmaq yolu ilə irəliləyirlər.

Müstəmləkəçilikdən azad olmuş inkişaf etməkdə olan ölkələr öz istiqamətlərinə görə iki yerə bölünürdülər. ABŞ-ın və iri Avropa ölkələrinin nüfuz dairəsində olan ölkələr. Onlardan əksəriyyəti bazar iqtisadiyyatı, burjua-demokratik istiqamətində inkişaf edirdilər. İkinci, SSRİ-nin təsiri ilə sosializm inkişaf istiqamətini götürən ölkələr. Onlar sosializm cəmiyyəti qurduqlarını elan etmişdilər. Vyetnam, Çin, Şimali Koreya, Monqolustan və Kuba bu qəbildən idilər.

Dünyanın bütün qitələrində öz ideyalarını yaymaq iddiasında olan SSRİ, gülünc olsa da, hələ sivilizasiyanın erkən mərhələsində olan bir sıra Afrika və Asiya ölkələrini kapitalizmdən yan keçərək «sosializm qurmaq» yolu ilə getməyə şirnikdirirdi. 20-yə qədər ölkə, o cümlədən Əlcəzair, Qvineya, Efiopiya, Benin, Konqo, Tanzaniya, Birma, Yəmən, Suriya, İraq, Mozambik, Anqola, Qana, Kampuçiya, Laos və başqaları sosializm istiqaməti yolunu seçmişdilər. 80-ci illərin əvvəli üçün bu qrup ölkələrin ərazisi 17 milyon kv.km., əhalisi isə 280 milyona yaxın idi. Məsələ ilə bağlı internet resursunda geniş məlumatlar toplanmışdır (8). Qeyd edək ki, SSRİ çökdükdən sonra sözügedən ölkələr götürdüləri «sosializm» istiqaməti yolundan əl çəkdilər. Digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi burjua-demokratik, kapitalizm inkişaf yolu ilə getməyə başladılar.

Müstəmləkə sistemi dağıldıqdan sonra dünya meydanına yeni dövlətlər qrupu-"Üçüncü dünya" dövlətləri çıxdı. Onlar bitərəflik siyasəti yürüdən, bloklara qoşulmamaq mövqeyində duran dövlətlər idi. 1985-ci ildə bloklara qoşulmamaq hərəkatı sıralarında 1,5 milyard əhalini əhatə edən 112 ölkə birləşmişdi. 80-ci illərin sonunda onların sayı 127 olmuşdu. Yer kürəsi ərazisinin 58 faizi onlara məxsus idi. Bunlarla əlaqədar da internet resursunda məlumatlar verilmişdir (9). Hərəkatın iştirakçıları heç bir hərbi siyasi bloka qoşulmur, sülh, beynəlxalq təhlükəsizlik uğrunda, müstəmləkəçiliyə və yeni müstəmləkəçiliyə qarşı mübarizə aparırdılar.

1955-ci il aprelin 18-25-də Bandunqda (İndoneziya) Asiya və Afrikanın 29 ölkəsi nümayəndələrinin konfransı hərəkatın formalaşmasında ilk addım olmuşdur. Konfrans Hindistanın, Birmanın, İndoneziyanın, Pakistan və Seylonun təşəbbüsü ilə çağırılmışdı. Konfrans, ölkələri iqtisadi və mədəni əməkdaşlığa, kütləvi qırğın silahlarını tətbiq etməməyə, nüvə silahlarının sınaqlarını və istehsalını dayandırmağa, mübahisəli məsələləri ancaq sülh yolu ilə həll etməyə çağırırdı. O, müxtəlif ictimai-siyasi quruluşlu ölkələrin dinc yanaşı yaşaması və əməkdaşlığının 5 prinsipini (pança şila) irəli sürdü. Konfrans Asiya və Afrika xalqlarının müstəmləkəçiliyə tamamilə və həmişəlik son qoymaq qətiyyətini ifadə etdi, hərbi bloklan pislədi, nüvə silahının qadağan olunmasını tələb etdi.

1961-ci ilin aprelində 17 ölkə nümayəndələrinin Qahirədə keçirilən konfransında bloklara qoşulmamaq hərəkatı rəsmiləşdirildi və hərəkatın vaxtaşırı yığın-caqlarını keçirmək qərara alındı.

Cavaharlal Nehru (1889-1964). Hindistanın siyasi və dövlət xadimi Kəşmir brahmanları ailəsində anadan olmuşdur. İxtisasca vəkil olan atası Hindistan milli Konqresinin məşhur xadimlərindən olmuşdur. C.Nehru təhsilini İngiltərədə almışdır. 1905-1912-ci illərdə Xarrou ingilis kübar məktəbində və Kembriç universitetində oxumuşdur. 1912-ci ildə HMK-nə daxil olmuşdur. O, Mahatma Qandinin ən yaxın silahdaşlarından idi. Onunla birlikdə hind xalqının müstəqilliyi uğrunda mübarizəyə başçılıq etmişdir. O, dəfələrlə həbs edilmişdir, 10 il həbsdə olmuşdur. 1947-ci ildən ömrünün sonuna kimi müstəqil Hindistanın Baş naziri işləmişdir. C.Nehru bloklara qoşulmamaq hərəkatının liderlərindən idi.

Hərəkatda iştirak edən ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından ilk konfransı 1961-ci il sentyabrın 1-6-da Belqradda (Yugoslaviya) keçirildi. Konfransda 25 dövlətin başçıları iştirak edirdi. Konfrans, bloklara qoşulmamaq hərəkatının prinsiplərini müəyyən edən Bəyannamə qəbul etdi. Hərəkatın üzvü olan dövlətin dinc dövrdə hərbi bloklarda iştirak etməməsini, öz ərazilərində xarici dövlətlərin hərbi bazalarının yerləşdirilməsinə yol verilməməsini vacib saydı. Bu «pozitiv bitərəflik» siyasəti kimi qiymətləndirildi.

Konfrans habelə üç ildən bir bloklara qoşulmayan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarından konfransını çağırmağı qərarlaşdırdı. Həmin qərara əsasən 1964-cü ilin oktyabrında Qahirədə, 1970-ci ilin sentyabrında Lusakada (Zambiya), 1973-cü ilin sentyabrında Əlcəzairdə, 1976-cı ildə Kolomboda, 1979-cu ildə Havanada, 1983-cü ildə Dehliyə, 1986-cı ildə Hararedə onların konfransları olmuşdur. Harare konfransında yekdilliklə bəyan edilmişdir ki, hərəkata daxil olan ölkələr möhkəm və ədalətli sülh uğrunda, sürətlə silahlanmanın qarşısının alınması uğrunda çıxış edirlər. Onun qəbul etdiyi Bəyannaməni 99 dövlətin nümayəndəsi imzalamışdı.

"Üçüncü dünya" dövlətləri BMT, ASEAN (Cənub-Şərqi Asiya ölkələri Assosiasiyası), Afrika Birliyi Təşkilatı (ABT) (1963), Amerika Dövlətləri Təşkilatı (1948), Cənubi Sakit Okean forumu, İslam Konfransı Təşkilatı və s. kimi Beynəlxalq Birlik və Təşkilatların işində fəal iştirak edirdilər. Elə bir beynəlxalq problem yoxdur ki, onun həlli "Üçüncü dünya" dövlətlərinin iştirakı olmadan həll olunsun. Məhz "Üçüncü dünya" dövlətlərinin səyi nəticəsində BMT-nin üç sessiyası (1978, 1982, 1988) tərkisilahl məsələsinə həsr olunmuşdu. 1996-cı ildə BMT-nin Baş katibi vəzifəsinə ilk dəfə afrikalı Kofi Annan (Qana) seçilmişdi.

"Üçüncü dünya" dövlətləri arasında iqtisadi, ticarət-maliyyə və texniki əməkdaşlığın genişləndirilməsində Asiya, Afrika və Latın Amerikasının 77 ölkəsinin nümayəndələrinin iştirakı ilə 1964-cü ildə yaradılmış «77»lər qrupunun çox mühüm rolu olmuşdur. O, 1978-ci ildə Manila (Filippin) müşavirəsində fəaliyyət Bəyannaməsi və Proqram qəbul etmişdi. "Üçüncü dünya" dövlətləri "Şimal-Cənub" dialoqunda da fəal iştirak edirdilər. Bu qəbildən olan 44 dövlətin nümayəndələrinin 1983-cü ildə Dehliyə keçirilən konfransında "Şimal-Cənub" dialoqunun aktuallığı vurğulanmışdı. Sülhün qorunmasında 1984-cü ildə təsis edilmiş «Dehli altılığı»nın (Argentina, Hindistan, Yunanıstan, Meksika, Tanzaniya, İsveç) da mühüm rolu olmuşdur. «Altılıq» bu məqsədlə xüsusi Bəyannamə vermişdi. Bütün bunlar müxtəlif elmi ədəbiyyatlarda ciddi təhlil edilmişdir (6,7).

Beləliklə, "Üçüncü dünya" dövlətləri iki sistemin kəskin qarşıdurması şəraitində sülhün və təhlükəsizliyin təmin olunmasında böyük rol oynamış, vahid dünya birliyinin bərpa edilməsində mühüm xidmət göstərmişdilər. Artıq indi «Üçüncü dünya» məfhumu və gerçəkliyi yoxdur. İndi vahid dünya birliyi və ona daxil olan bərabər hüquqlu dövlətlər vardır.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2000. B. 2003.
2. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi. II hissə. B. 2011.
3. Всемирная история. М. 1997.
4. Глобальные социальные и политические перемены в мире. М. 1997.
5. История дипломатии. Т. 4-5. М. 1975-1979.
6. Мировая экономика и международные отношения. М. 2000-2006.
7. Современные международные отношения. М. 1998.
8. www.google.az. Müstəmləkəçilikdən azad olmuş inkişaf etməkdə olan ölkələr
9. www.google.az. “Üçüncü dünya” dövlətləri

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ И ПОЛИТИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА

Гусейн Бахтиярлы
Резюме

В статье отмечается, что размещение СССР ракет против угрозы вторжения США на Кубу в октябре 1962 года резко усилило напряженность. В 1965 году США организовали вторжение во Вьетнам, где шел военный конфликт между севером и югом. Однако позже он был вынужден вывести оттуда войска США. В 1975 году Южный Вьетнам перешел под юнконтроль коммунистов. Подавление турецкой общины на острове Кипр привело к греко-турецкому вооруженному.

ECONOMIC AND POLITICAL COOPERATION IN THE SECOND HALF OF THE 20TH COUNTRY

Huseyn Bakhtiyarli
Summary

The article notes that the deployment of missiles by the USSR against the threat of a US invasion of Cuba in October 1962 sharpli increased tensions. In 1965, the United States organized an invasion of Vietnam, where the e was military conflict between north and south. However, he was later forced to wisthdraw US troops from there. In 1975, South Vietnam came under communist control. The suppression of the Turkish community on the island of Cyprus led to the Greek-Turkish armed conflict in December 1963.

Rəyçi: dosent Etibar Musayev
Ümumi tarix kafedrasının 30 yanvar 2025-ci il
Daxil olma tarixi 05 fevral 2025-ci il